Etapy transformacji systemowej w Europie Wschodniej

Politologia, PUW 2008

Wojciech St. Mościbrodzki,
www.wojmos.com wojmos@wojmos.com

Wstęp

Transformacja systemowa jest jednym z najciekawszych procesów politycznych ostatniego półwiecza. Wiąże się ona ze spektakularnymi zmianami dotykającymi wszystkich dziedzin życia – od ekonomii, przez strukturę władz aż po tożsamość społeczną i sferę wartości. Co więcej – jest to proces prawdopodobnie niespotykany w dotychczasowej historii ludzkości: w ciągu zaledwie kliku lat (!) gruntownemu przeobrażeniu uległa praktycznie połowa kontynentu – i to jeśli wyłączyć z opisu tego procesu terytorium Rosji.

Transformacja miała także różne oblicza – od stopniowego i łagodnego narastania - jak w Czechach - aż po gwałtowne przejście fazowe, rozpoczęte krwawą rewolucją w stylu rumuńskim. Warto także zaznaczyć, że transformacja jest *procesem*, a nie *wydarzeniem*. Oznacza to, że dzieje się ona i trwa do dzisiaj[1] – bowiem zwłaszcza w sferze społecznej musi minąć wiele czasu, zanim nowe wzorce i struktury okrzepną i staną się nową Tezą.

Oznacza to, że aby zrozumieć istotę transformacji, należy przyjrzeć się jej na kilku płaszczyznach.

Transformacja – wymiar systemowy

Sam termin *transformacja* oznacza proces głębokiego przeobrażenia systemu politycznego (a także systemów z nim powiązanych). Cechami odróżniającymi transformację od typowych, stale zachodzących zmian w świecie polityki są:

- zasięg: transformacja obejmuje cały kraj, a często wpływa także na diasporę (i jej stosunki z metropolią) i na kraje ościenne
- głębokość: transformacja to głęboka przebudowa struktur władzy (sama zmiana opcji rządowej nie jest transformacją), wzajemnych powiązań, odpowiedzialności itp.
- nowość: w wyniku transformacji powstaje jakościowo inny organizm polityczny, zmiany te są często tak duże, że pojawiają się nawet radykalne głosy o „niepełnej ciągłości państwowej”
- szerokość: transformacja systemowa nie dotyczy jedynie polityki – bowiem jej echa wywołują równie głębokie przekształcenia w gospodarce, społeczeństwie i sferze wartości
- nieodwracalność: transformacja systemowa prowadzi do powstania nowej jakości polityczno-społecznej. Zmiany są na tyle poważne, że nie istnieje praktyczna możliwość powrotu do sytuacji początkowej, bez równie głębokich zmian (transformacja w drugą stronę)

---

[1] W niektórych przypadkach – jak w Rosji, w pewnych dziedzinach możemy nawet o „fali powrotnej” i pojawianiu się mechanizmów charakterystycznych dla ustroju totalitarnego (morderstwa dziennikarzy, wiązane ze służbami specjalnymi).

W tym miejscu warto także podkreślić, że sam termin *transformacja systemowa* zasadniczo obejmuje każdy rodzaj głęboki zmian, nie precyzując ich kierunku. Ponieważ jednak pojęcia tego zwykło się używać w odniesieniu do przekształceń w Europie Wschodniej związanych z upadkiem modelu komunistycznego, można uznać, że w literaturze funkcjonuje on w odniesieniu głównie do wydarzeń, które doprowadziły do ustanowienia demokracji w dawnym obozie państw satelickich ZSRR.

Transformacja – wymiar kulturowy

Wbrew pozorom, sfera polityczna nie stanowi jedynego aspektu przekształcenia Europy Wschodniej. Co więcej, można pokusić się nawet o stwierdzenie, że impuls do zmian przyszedł spoza tej dziedziny – właśnie ze świata wartości.

Aby zrozumieć istotę problemu transformacji należy zauważyć, że choć autorytarny reżim komunistyczny (czy właściwie: socjalistyczny) był w większości państw narzuconym z zewnątrz systemem, to jednak państwa te trwały w nim ponad pół wieku. Oznacza to, że przynajmniej trzy generacje przeminęły od czasu wprowadzenia takiego sposobu rządzenia. W oczywisty sposób powoduje to, że całe społeczeństwo przyjmuje pewne wartości i wzorce postępowania. Warto także podkreślić – co widać choćby na przykładzie Polski, że okres socjalistyczny dał wielu środowiskom szansę na polepszenie swojej pozycji - dotyczyło to zwłaszcza robotników i chłopów. Biorąc pod uwagę, że w większości przyszłych krajów socjalistycznych wojna lub czystki stalinowskie dokonały gwałtownej eksterminacji inteligencji, arystokracji i ziemiaństwa oznaczało to gruntowną przebudowę tożsamości społecznej.

W ten sposób, przez wiele lat powstawał i umacniał się wzorzec państwa dominującego, ograniczającego, ale zapewniającego pewne poczucie bezpieczeństwa i zwalniającego od samodzielnej troski o swój byt. Wiązało się to także często z urawniłowką i zniechęceniem do indywidualnej kreatywności (przedsiębiorczości) – mimo oficjalnej propagandy w tym zakresie (vide: Birkut-murarz z filmu Wajdy) [2]. Paradoksalnie, wiązało się to ze stosunkowo dużym dostępem do dóbr kultury (teatry, muzea, koncerty) – oczywiście pod warunkiem, że twórczość artystyczna była zgodna z linią władz (ten trend utrzymywał się nie tylko w czasie dominacji socrealizmu).

Oczywiście, im głębsza była kompromitacja dawnego ustroju, tym silniejszy był opór społeczny. Mimo to, sześćdziesięcioletnie formatowanie populacji nie pozostawało bez wpływu na opinię publiczną – warto zauważyć, że początkowe protesty Solidarności miały wyraźny, lewicujący (!) i robotniczy charakter.

W większości państw zresztą społeczeństwa oczekiwały głównie zmiany stylu i sposobu rządzenia, nie mając jasnej wizji szans i zagrożeń, które będą towarzyszyły takim transformacjom. W ten sposób, społeczeństwa w krajach dokonujących przełomu, głosząc potrzebę demokratyzacji, wolności osobistej i poszanowania jednostki poszukiwały jednak jakiejś wizji „socjalizmu kapitalistycznego" – czyli takiego państwa, w którym będzie zapewnione bezpieczeństwo socjalne, otworzą się perspektywy wzrostu gospodarczego i zaniknie „rynek permanentnego niedoboru".

Transformacja systemowa oznacza jednak także nieuchronne przeformatowanie tożsamości - spokojne, nadzorowane bezpieczeństwo zostaje zastąpione przez dynamiczne środowisko dające szanse rozwoju, ale wiążące się z ryzykiem i ciągłą presją konkurencyjną.

---

[2] Dwa interesujące wymiary tego zjawiska w Polsce to słynne powiedzenie „czy się stoi, czy się leży..." i fenomen społecznego odbioru „naszej małej stabilizacji"

Transformacja – wymiar polityczny

Rozpoczynające się przeobrażenie postawiło przed krajami wiele problemów. Transformacja nie jest zwykłą zmianą ekipy rządowej – jak jest to normalną praktyką demokratyczną; transformacja oznacza konieczność totalnej zmiany struktury państwa, stworzenia podwalin pod nowy system polityczny – a wszystko to dzieje się nagle, często bez przygotowania. Można nawet zaryzykować twierdzenie, że jest to swoiste „przegrupowanie pod ogniem" – i to przegrupowanie, które zakłada pełną modernizację własnych sił. Warto dodać, że w przypadku Europy transformacja często była inicjowana gwałtownymi wydarzeniami i przełomami, co sprawiało, że nowe elity nie tylko nie miały wizji nowej organizacji państwa, ale często w ogóle nie były przygotowane do przejęcia władzy[3].

Wszystkie państwa dawnego bloku socjalistycznego odziedziczyły podobny model polityczny. Był on oparty o praktycznie monopartyjny system parlamentarny (choć często zdarzało się, że dla zachowania pozorów, utrzymywano fasadowe partie satelickie – jak polskie Stronnictwo Demokratyczne, czy Zjednoczone Stronnictwo Ludowe). Partia cieszyła się też olbrzymim realnym wpływem na władzę, a od jej organów (takich jak Biuro Polityczne, czy Komitet Centralny) zależał w istocie skład i kierunek działań rządu. Niewątpliwym wyróżnikiem krajów postsocjalistycznych była też wszechobecność komórek partyjnych i jej powiązanie z organizacjami społecznymi, lokalnymi i zakładami pracy (POP).

W wymiarze formalno-prawnym wielkim problemem było niedostosowanie systemu do nowych wyzwań. Ustawy zasadnicze państw bloku sowieckiego były wypełnione deklaracjami ideologicznymi (niezłomne trwanie przy socjalizmie, współpraca braterska z ZSRR), które dziś oceniane są jako drastyczne ograniczenie suwerenności. Ustawodawstwo (np. kodeksy karne) zawierało uregulowania typowe dla systemów niedemokratycznych (brak gwarancji dla swobód obywatelskich, represjonowanie wyrażania własnych poglądów, zakaz zgromadzeń etc.). Nie przewidywano także zrzeszania się obywateli w struktury niezależne od władzy centralnej (stowarzyszenia, partie polityczne). Również ordynacja wyborcza wymagała poważnych zmian (w Polsce jej kształt określił kompromis Okrągłego Stołu).

Osobnych uregulowań – przy czym nie było gotowych, sprawdzonych wzorców stanowiła kwestia zakresu obecności władz w życiu publicznym. Przed przełomem partia (lub jej przedstawiciele[4]) byli obecni prawie w każdej dziedzinie życia, regulując, nadzorując i kontrolując. Ustępująca władza wskazywała na pustkę koordynacyjną i na anarchizację jako na jedne z największych niebezpieczeństw nowego ustroju.

Do sfery polityki należy także kwestia nowych elit, które musiały szybko zastępować odchodzących działaczy. W większości państw skupiały się one wokół działaczy podziemia (Solidarność w Polsce, Fidesz i MDF na Węgrzech, Karta 77 i Forum Obywatelskie w Czechach). W miarę postępów transformacji początkowo jednolite elity zaczęły się stopniowo różnicować. W proces kreacji nowych elit włączały się także nowe środowiska, które nie uczestniczyły w pierwotnym przełomie. Dywersyfikacje nowej elity widać wyraźnie choćby na przykładzie Polski, gdzie miejsce początkowej „opozycji demokratycznej" zajęły stopniowo elity konserwatywne, liberalne i lewicowe. Interesujące, że reprezentacja partyjna tych elit przeżywała proces odwrotny – po eksplozji różnorodności, która we wszystkich krajach postsowieckich skutkowała

---

[3] Tadeusz Mazowiecki wspomina, że przed ogłoszeniem wyników wyborów 4 czerwca był przekonany, że Solidarność uzyska minimalne poparcie – co więcej, przygotowywał strategię zachowania się w przypadku, gdyby opozycja demokratyczna... nie uzyskała żadnego mandatu (!).

[4] Np. „koncesjonowane" stronnictwa chrześcijańskie!

powstaniem drobnych ugrupowań nastąpił etap konsolidacji. W ten sposób wykształciła się charakterystyczna dla systemów demokratycznych równowaga, w której istnieje kilka najważniejszych „kuźni elit" i odpowiadająca im zbliżona liczba liczących się partii.

Proces polityczny poddaje się znacznie trudniejszej wymiernej ocenie niż procesy ekonomiczne, które z natury rzeczy prosto opisać typowymi wskaźnikami (PKB, FDI, wskaźnik prywatyzacji itp.). Niemniej jednak, w literaturze można spotkać przynajmniej kilka interesujących prób systematycznego podejścia do mierzenia swobód politycznych. Jednym z nich jest publikowany przez międzynarodową organizację pozarządową Freedom House wskaźnik demokratyzacji, obliczany dla państw przechodzących transformację (obecnie zbiór ten liczy 29 krajów). Jest to wartość z zakresu 1-7, wyliczana na podstawie takich czynników, jak:

- Demokratyzacja władz centralnych – oceniany jest charakter rządów, stabilność systemu, efektywność, niezależność, odpowiedzialność rządów przed władzą ustawodawczą i cywilny nadzór nad resortami siłowymi
- Proces wyborczy – oceniana jest transparentność i sprawiedliwość wyborów parlamentarnych, rozwój systemu wielopartyjnego i stopień rozwoju uczestnictwa społeczeństwa w procesie wyborczym
- Społeczeństwo obywatelskie – oceniany rozwój organizacji pozarządowych (NGO), ich skuteczność i stabilność, uwarunkowania prawne, rozwój wolnych i niezależnych związków zawodowych i stowarzyszeń
- Niezależność mediów – oceniana jest swoboda głoszenia poglądów, niezależność dziennikarska, wolność od nacisków na dziennikarzy, stan prasy prywatnej i... dostępność Internetu dla osób prywatnych
- Samorządność – oceniana jest decentralizacja, proces wyborczy, zasięg kompetencji władz lokalnych, transparentność i jakość środowisk regionalnych
- Sądownictwo – oceniane są reformy konstytucyjne, ochrona praw człowieka, kodeks karny, prawa mniejszości, równość (brak dyskryminacji), sposób traktowania więźniów i podejrzanych, skuteczność i niezawisłość aparatu sądowego
- Korupcja – ocenia się publiczną ocenę przestępczości, połączenie biznesu z procesem legislacyjnym, prawne uwarunkowania rozstrzygnięć konfliktów interesów i działalność organizacji antykorupcyjnych

Niska wartość wskaźnika jest wartością pozytywną. Freedom House podaje następującą klasyfikację:

Wartość wskaźnika	Klasyfikacja państwa
1 – 2	Stabilna demokracja
3	Pełzająca demokracja
4	Państwo w okresie przejściowym i reżimy hybrydowe
5	Pełzająca autokracja
6 - 7	Stabilna autokracja

Klasyfikacja reżimów wg wskaźnika demokratyzacji wg Freedom House, za: [9]

Ostatnio publikowane wartości wskaźnika dla Europy Wschodniej sięgają 2006 r. Widać wyraźnie, że pod koniec lat '90 grupę liderów stanowiły Polska, Czechy i Węgry oraz dawna Pribałtika. Warto także zwrócić uwagę, że kraje takie jak Rosja, czy Białoruś zdecydowanie cofnęły się w procesach liberalizacji polityki. Co ciekawe, pionierzy demokratyzacji właściwie jednomyślnie zatrzymały się w pewnym momencie, co świadczy o pewnej „fali powrotnej" silnych rządów – jest to niewątpliwie związane z „rewolucją konserwatywną" i pewnym rozczarowaniem społeczeństwa (w Polsce, w latach 2005-2006 ocena pogorszyła się o 0,5 – choć nie zanotowano dużych skoków wskaźnika jak to miało miejsce np. w Czechach). Liderem pozostają Węgry i – o dziwo – Słowacja, która przebyła swoją „chorobę wieku młodzieńczego" pod rządami Meciara.

Państwo	Ustrój polityczny	Wartość wskaźnik procesu politycznego								
		1997	1998	1999-2000*	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Albania	demokracja prezydencko-parlamentarna	4,25	4,50	4,25	4,00	3,75	3,75	3,75	3,75	3,5
Białoruś	rządy autokratyczne	6,00	6,25	6,75↓	6,75	6,75	6,75	6,75	7,0	7,00
Bośnia i Hercegowina	ustrój przejściowy	6,00	5,00↑	5,00	4,75	4,25↑	3,75↑	3,50	3,25	3,00
Bułgaria	ustrój przejściowy	3,25	2,75↑	2,25↑	2,00	2,00	2,00	1,75	1,75	1,75
Chorwacja	demokracja parlamentarna	4,00	4,25	4,25	3,25↑	3,25	3,25	3,25	3,00	3,25
Czechy	demokracja parlamentarna	1,25	1,25	1,75↓	1,75	2,00	2,00	2,00	2,00	2,00
Estonia	demokracja parlamentarna	2,00	1,75	1,75	1,75	1,75	1,75	1,50	1,50	1,50
Litwa	demokracja parlamentarna	2,00	1,75	1,75	1,75	1,75	1,75	1,75	1,75	1,75
Łotwa	demokracja parlamentarna	2,00	2,00	1,75	1,75	1,75	1,75	1,75	1,75	1,75
Macedonia	ustrój przejściowy	3,50	3,50	3,50	3,75	4,50↓	3,50↑	3,50	3,00	3,25
Mołdawia	ustrój przejściowy	3,25	3,50	3,25	3,25	3,50	3,75	4,00	4,00	3,75
Polska	demokracja parlamentarna	1,5	1,25	1,25	1,25	1,25	1,50	1,50	1,75	1,75
Rosja	ustrój przejściowy	3,50	3,50	4,00↓	4,25	4,50	4,75	5,50↓	6,00↓	6,25
Rumunia	ustrój przejściowy	3,25	3,25	2,75	3,00	3,00	2,75	2,75	2,75	2,75
Serbia i Czarnogóra	ustrój przejściowy	b.d.	5,00	5,50	4,75	3,75	3,75	3,50	b.d.	3,25
Słowacja	ustrój przejściowy	3,75	3,50	2,50↑	2,25	1,75↑	1,50	1,50	1,5	1,25
Słowenia	demokracja parlamentarna	2,00	2,00	2,00	1,75	1,75	1,50	1,50	1,5	1,5
Ukraina	ustrój przejściowy	3,25	3,50	3,50	4,00↓	4,50↓	4,00↑	4,25	b.d.	3,25
Węgry	demokracja parlamentarna	1,25	1,25	1,25	1,25	1,25	1,25	1,25	1,25	1,25

Wskaźnik demokratyzacji Freedom House, za: [9][10]

Innym, interesującym miernikiem jest publikowany przez Bank Światowy wskaźnik swobód osobistych, który jest niemianowaną liczbą z zakresu -2,5 do 2,5 (im więcej swobód obywatelskich tym wyższa wartość). Obejmuje on ocenę takich czynników jak:

- prawa człowieka i ich respektowanie,
- wolności obywatelskie (wolność słowa, prasy, brak cenzury, wolność demonstracji, religii),
- swobody w zakresie podróżowania,
- postrzeganie swobód osobistych przez społeczeństwo

Państwo	Wartość wskaźnika swobód osobistych						
	1996	1998	2000	2002	2003	2004	2005
Albania	-0,33	-0,26	-0,05	-0,04	-0,02	0,02	0,08
Białoruś	-0,97	-0,98	-1,21	-1,45	-1,42	-1,53	-1,68
Bośnia i Hercegowina	-1,14	-1,11	-0,37↑	-0,25	-0,19	0,15	-0,11
Bułgaria	0,16	0,40	0,15	0,56↑	0,50	0,57	0,59
Chorwacja	-0,47	-0,30	0,38↑	0,46	0,47	0,46	0,51
Czechy	1,01	1,14	0,99	0,90	0,99	1,02	1,01
Estonia	0,74	0,82	0,89	1,05	0,99	1,1	1,05
Litwa	0,72	0,84	0,95	0,89	0,99	0,98	0,9
Łotwa	0,50	0,72	0,76	0,91	0,94	0,96	0,89
Macedonia	0,18	0,06	-0,03	-0,29↓	-0,03	-0,02	0,03
Mołdawia	-0,19	-0,03	-0,01	-0,30↓	-0,38	-0,47	-0,49
Polska	0,95	1,01	1,12	1,11	1,05	1,13	1,04
Rosja	-0,34	-0,26	-0,44	-0,52	-0,68	-0,79	-0,85
Rumunia	0,03	0,24	0,43	0,38	0,39	0,38	0,36
Serbia i Czarnogóra	-1,30	-0,96↑	-0,32↑	-0,20	0,14	-0,89	-0,91
Słowacja	0,36	0,45	0,90↑	0,92	0,97	1,09	1,04
Słowenia	0,95	0,92	0,98	1,10	1,09	1,13	1,08
Ukraina	-0,37	-0,14	-0,39↓	-0,59	-0,59	-0,61	-0,26
Węgry	1,01	1,15	1,14	1,17	1,09	1,16	1,1

Wskaźnik wolności obywatelskich, za [10][11]

Analiza wartości tego wskaźnika również wykazuje istnienie grupy liderów – należą do nich znowu Polska, Czechy i Węgry wraz z państwami bałtyckimi. Na pochwały zasługują także Słowacja i Słowenia.

Transformacja – wymiar ekonomiczny

Podstawowy problem, z jakim musiały się zetknąć państwa post-socjalistyczne to kompletne niedostosowanie gospodarki do realiów rynkowych. Najważniejsze aspekty owego niedostosowania to:

- Dominacja sektora państwowego, zwłaszcza w dziedzinie wielkich, mało elastycznych kombinatów przemysłu ciężkiego
- Słabe, niedoinwestowanie i przestarzałe rolnictwo (skolektywizowane lub rozdrobnione do mikroskopijnych areałów)
- Brak kapitału
- Brak nowoczesnych technologii (m.in. na skutek obowiązującego do niedawna zakazu transferu know-how w państwach Europy Zachodniej i USA)
- Kompletnie przestarzały i nieefektywny system prawny (np. brak uregulowań z zakresu przedsiębiorstw prywatnych, nieustalone zasady ochrony praw osobistych i autorskich, brak systemu odpowiedzialności za szkody)
- Niewydolny lub nieistniejący system finansowo-bankowy
- Archaiczne metody zarządzania (zwłaszcza w sferze produkcji i logistyki)
- Brak wyszkolonego personelu i nieznajomość zasad zarządzania ludźmi
- Brak wsparcia dla sektora MSP (małe i średnie przedsiębiorstwa) – podstawowego sektora nowoczesnej gospodarki
- Brak sektora usługowego (w doktrynie socjalistycznej przez długi czas uznawano usługi niematerialne za podrzędną formę aktywności gospodarczej)
- Brak ustalonych reguł konkurencji i brak ochrony konsumenta przez nieuczciwym działaniem ze strony podmiotów rynkowych
- Brak giełdy
- Nieuregulowane zaszłości własnościowe

Warto zauważyć, że w przeciwieństwie do sektora politycznego, wiele z tych spraw po prostu nie mogło być rozwiązanych ad hoc. O ile bowiem można było w ciągu kilku miesięcy zmienić ustrój i stworzyć podwaliny pod system wielopartyjny, to wykształcenie się wiarygodnego sektora usług finansowych, stworzenie infrastruktury, czy reformy strukturalne największych gałęzi przemysłu nie mogły zostać zrealizowane z dnia na dzień.

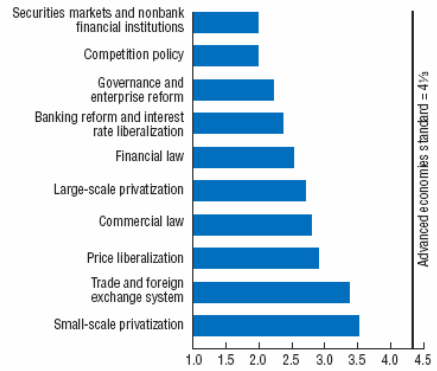

Zapóźnienie państw Europy Wschodniej w stosunku do gospodarki Europy – 1999, za:[3]

Badania dowiodły, że najszybciej zmieniającym się i dostosowującym sektorem gospodarki były powstające MSP. Również system wymiany handlowej rozwijał się dość szybko, m.in. dzięki łatwemu przeszczepianiu zachodnich wzorców. Znacznie wolniej transformacja postępowała w sektorze prawnym (co jest zrozumiałe, ponieważ konieczne było wypracowanie nowych rozwiązań i poddanie ich krytyce) i w odniesieniu do prywatyzacji dużych przedsiębiorstw (opór społeczny, zagrożenie bezrobociem). Również budowa infrastruktury finansowej szła opornie – zwłaszcza ze względu na brak kapitału i postulaty ochronny raczkującego systemu krajowego.

Warto także zauważyć, ze w naturalny sposób, gospodarki krajów zmieniających ustrój dotknął porażający kryzys gospodarczy. Wiązało się to nie tylko ze zmianą funkcjonowania rynku wewnętrznego, ale także z upadkiem tradycyjnych rynków zbytu – a w późniejszym okresie także z „małym kryzysem energetycznym" i załamaniem rynku rosyjskiego. Załamaniu ulegał też handel pomiędzy „nowymi ekonomiami" na skutek niestabilnych reguł rozliczeniowych.

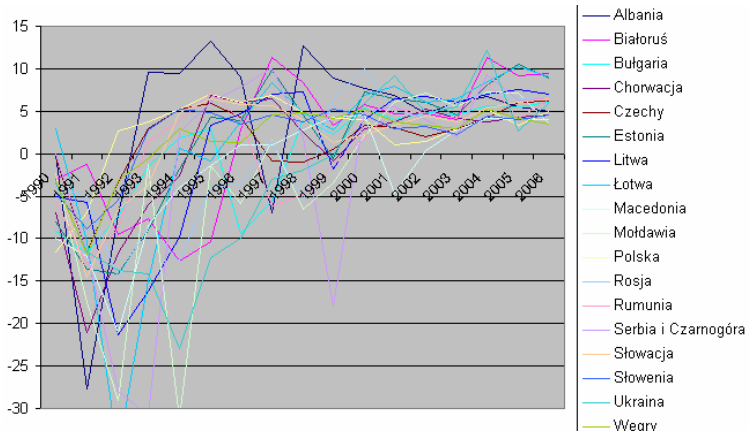

Szok transformacyjny (stopa wzrostu PKB), za: [5]

W początkowym okresie większość krajów zanotowała dramatyczny spadek stopy wzrostu PKB (nawet do 30%!) – niektóre państwa zaczęły wychodzić z kryzysu dopiero w pierwszych latach XXI w.

Generalnie, sprawdziła się zasada, że im szybciej państwo przystępowało do głębokich reform gospodarczych, tym lepsze wyniki osiągało – widać to wyraźnie na przykładzie opóźnionych reformatorów: Rumunii i Bułgarii. Nie zawsze jednak wystarczyło szybko rozpocząć zmiany – w przypadku Polski, odbiegającej od średniej swojej grupy w zakresie PKB per capita mierzonego parytetem siły nabywczej zadecydowała m.in. wielkość kraju oraz jego rolniczy charakter (zmiany na wsi są wolniejsze).

Transition Country/Group[1]	Year Transition Began[2]	Starting Date of Stabilization Program[2]	Real Output Ratio 1999/1989	Average Inflation 1989–99	1999 EBRD Average Transition Indicator[3]	PPP GDP per Capita 1999
EU accession countries (excluding Baltics)	**1991**	**Mar–91**	**0.95**	**35.5**	**3.3**	**10,009**
Bulgaria	1991	Feb–91	0.67	68.4	2.9	4,812
Czech Republic	1991	Jan–91	0.94	7.8	3.4	13,408
Hungary	1990	Mar–90	0.99	19.7	3.7	11,273
Poland	1990	Jan–90	1.28	49.2	3.5	8,832
Romania	1991	Jan–93	0.74	76.1	2.8	5,798
Slovak Republic	1991	Jan–91	1.01	14.3	3.3	10,255
Slovenia	1990	Feb–92	1.05	12.9	3.3	15,685
Baltic countries	**1992**	**Jun–92**	**0.68**	**33.5**	**3.2**	**6,850**
Estonia	1992	Jun–92	0.78	24.3	3.5	7,909
Latvia	1992	Jun–92	0.56	35.1	3.1	5,893
Lithuania	1992	Jun–92	0.70	41.0	3.1	6,750
Other southeastern European countries	**1990**	**Jun–93**	**0.77**	**3,331.8**	**2.5**	**3,651**
Albania	1991	Aug–92	0.93	33.4	2.5	2,897
Bosnia and Herzegovina[4]	. . .	. . .	0.93	13,118.0	1.8	1,014
Croatia	1990	Oct–93	0.80	100.0	3.0	6,793
Macedonia, FYR	1990	Jan–94	0.59	75.6	2.8	3,903

Wybrane charakterystyki ekonomiczne krajów transformacji, za: [1]

O sile relacji pomiędzy sektorem politycznym i gospodarczym może świadczyć silna korelacja pomiędzy średnim przyrostem PKB a wskaźnikiem demokratyzacji. Korelacja ta jest wyraźna zwłaszcza dla państw skuteczniej wdrażających transformację – w przypadku państw pozostających w różnych fazach systemów autorytarnych o wielkości kryzysu decydują uwarunkowania lokalne.

Table 1 Countries in Transition: Indicators of Economic Performance, Liberalization, Democracy, and Initial Conditions

	Avg. Growth 1990-98	Avg. Growth 1990-93	Avg. Growth 1994-98	GDP Bottom 1990-98	GDP Increase 1990-98	Avg. Inflation 1990-98	Unemploy ment Rate 1995	GNP p.c. [USD] 1989	EBRD Lib. Index 1994	EBRD Lib. Index 1998	Democracy Index 1998/99	Distance fr. Brussels [km]	Sec. Sch. Enrol. 1993	Pop. Growth 1990-94
Czech Rep.	-0.26	-3.65	2.46	85.24	11.40	16.14	2.90	8600	0.625	0.656	0.917	913	85	-0.10
Slovakia	0.22	-6.83	5.86	74.97	24.67	16.31	13.10	7600	0.583	0.625	0.833	1223	87	0.30
Hungary	-0.42	-4.78	3.06	81.89	13.27	23.61	10.40	6810	0.583	0.688	0.917	1412	79	-0.30
Poland	1.98	-3.05	6.00	82.21	34.94	93.43	14.90	5150	0.583	0.625	0.917	1338	82	0.30
Slovenia	0.43	-4.08	4.04	82.04	20.76	106.87	13.90	9200	0.542	0.594	0.917	1352	88	-0.10
Bulgaria	-4.39	-7.40	-1.98	63.19	2.53	211.16	11.10	5000	0.375	0.438	0.750	2175	66	-0.80
Romania	-2.56	-6.45	0.56	74.99	2.68	117.17	9.50	3470	0.417	0.406	0.833	2234	86	-0.50
Albania	-0.77	-8.83	5.68	60.38	26.02	49.16	16.90	1400	0.375	0.406	0.417	2427	79	-0.60
Croatia	-2.42	-12.35	5.52	58.58	18.01	336.54	14.50	6171	0.542	0.531	0.500	1399	80	0.00
Macedonia	-5.32	-13.05	0.86	55.11	4.09	321.96	37.70	3394	0.458	0.438	0.667	2225	53	0.90
Estonia	-2.58	-11.23	4.34	60.76	15.60	168.76	9.70	8900	0.583	0.625	0.917	2508	87	-1.20
Latvia	-4.88	-14.33	2.68	50.97	7.24	148.12	6.60	8590	0.458	0.531	0.917	2197	84	-1.20
Lithuania	-4.43	-12.05	1.66	53.29	10.31	201.46	6.20	6430	0.500	0.500	0.917	1785	76	0.00
Russia	-6.17	-7.80	-4.86	55.77	0.00	344.36	8.30	7720	0.417	0.375	0.500	2607	84	0.00
Ukraine	-10.29	-10.63	-10.02	36.76	0.00	823.76	0.50	5680	0.083	0.344	0.583	2215	65	0.00
Belarus	-2.54	-5.35	-0.30	62.69	14.36	590.24	2.70	7010	0.167	0.125	0.167	1881	89	0.20
Moldova	-10.58	-12.33	-9.18	33.63	0.00	285.51	1.40	4670	0.292	0.406	0.667	2233	67	-0.10
Armenia	-7.24	-22.98	5.34	31.00	9.20	1102.93	6.70	5530	0.208	0.406	0.500	4167	80	1.40
Azerbaijan	-8.06	-14.53	-2.88	36.96	6.61	472.66	17.00	4620	0.083	0.313	0.333	4321	89	1.00
Georgia	-9.63	-25.80	3.30	25.38	7.77	2212.90	2.60	5590	0.083	0.406	0.583	4193	n.a.	-0.20
Kazakhstan	-5.14	-6.38	-4.16	61.26	0.00	584.22	1.70	5130	0.167	0.438	0.250	6000*	89	0.10
Kyrgyzstan	-5.20	-9.25	-1.96	50.39	8.23	229.34	3.00	3180	0.458	0.469	0.333	6000*	n.a.	0.40
Tajikistan	-8.61	-12.18	-5.76	39.19	2.78	552.89	2.00	3010	0.167	0.219	0.167	6000*	98	2.00
Turkmenistan	-8.28	-4.50	-11.30	42.04	1.89	838.71	3.00	4230	0.042	0.125	0.000	6000*	n.a.	4.60
Uzbekistan	-1.18	-3.08	0.34	83.36	5.79	411.13	0.40	2740	0.250	0.313	0.083	6000*	96	2.20
Average	**-4.33**	**-9.71**	**-0.03**	**57.68**	**9.93**	**410.37**	**8.67**	**5432**	**0.36**	**0.440**	**0.583**	**2992**	**81.32**	**0.33**

Wskaźniki ekonomiczno-polityczne krajów podczas transformacji, za [1]

Efekt ten widać wyraźnie na wykresie regresji pochodzącym z kolejnego źródła (por. niżej). Jak widać – po raz kolejny można wyróżnić klasy państw transformujących się: liderzy środkowoeuropejscy, grupa goniących – Europa południowa i odstający teren republik postradzieckich.

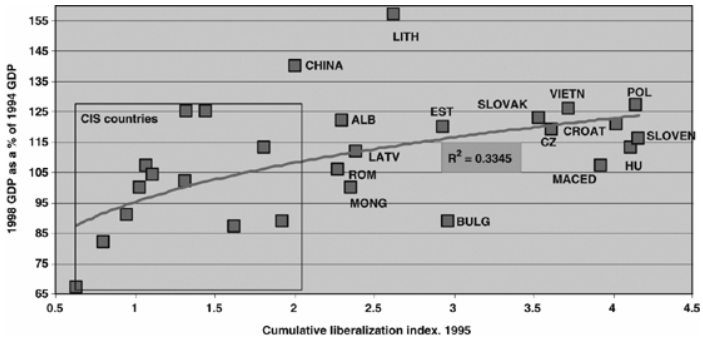

Korelacja liberalizacji ekonomicznej i dynamiki PKB w państwach transformacji, 1994 [3]

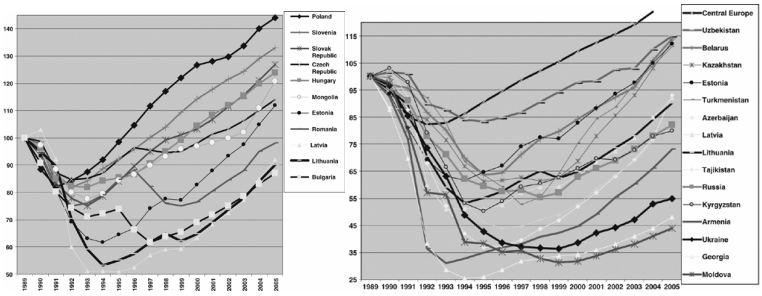

Porównanie efektywności transformacji w Europie Wsch. (PKB w stosunku do 1989)

Wskazana wyżej klasyfikacja państw nie zmieniła się radykalnie także na przełomie stuleci. Warto zwrócić uwagę, że w większości niezreformowanych państw szybko nastąpił skokowy wzrost inflacji (przyjmuje się, że dla skutecznego rozwoju gospodarki wzrost cen ni powinien przekraczać 2-3% w skali roku). Wiele państw, którym nie udało się zakończyć procesu przeobrażenia notuje także wysoki deficyt budżetowy, co obniża ocenę makroekonomiczną kraju i odcina go od źródeł inwestycji. Spośród państw „słabych", w porównaniu do sytuacji pokazanej na poniższym wykresie, poprawić sytuację udało się jedynie w Rosji – głównie na skutek wyśmienitej koniunktury na rynku surowców energetycznych.

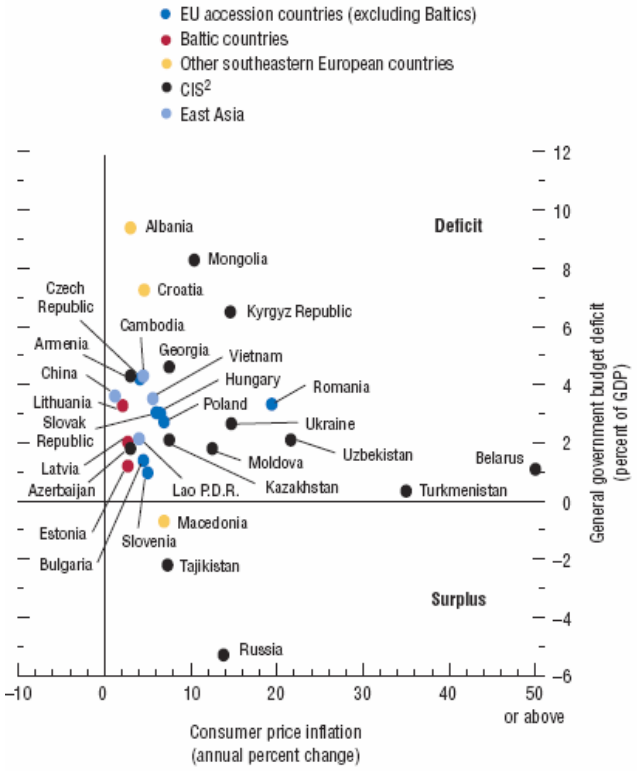

Stabilizacja makroekonomiczna w schyłkowym okresie transformacji (2000), [5]

Transformacja – wymiar społeczny

Procesy transformacji systemowej oddziałują na społeczeństwo wielokierunkowo. Po pierwsze, zmienia się środowisko polityczne, w którym żyje społeczeństwo. Oznacza to, że niektóre wartości (bezpieczeństwo socjalne!) przestają mieć priorytet, zaś na ich miejsce pojawiają się nowe (przedsiębiorczość). Po drugie – zmieniająca się szybko gospodarka, a zwłaszcza efekty terapii szokowej powodują nierzadko dramatyczne rozwarstwienie społeczne, efekty nieprzystosowania, pauperyzację i pojawienie się zjawisk dotąd nieznanych – np. bezrobocia. Powstające obszary strukturalnego bezrobocia wpływają z kolei na samoocenę i definicję ról społecznych. Przykładem może być tu Polska, która wybierając ścieżkę transformacji szokowej (błyskawicznej) naraziła się na podwojenie wskaźnika nierówności społecznej[5]:

[5] Jest on liczony jako stosunek krańcowych kwintyli dochodowych

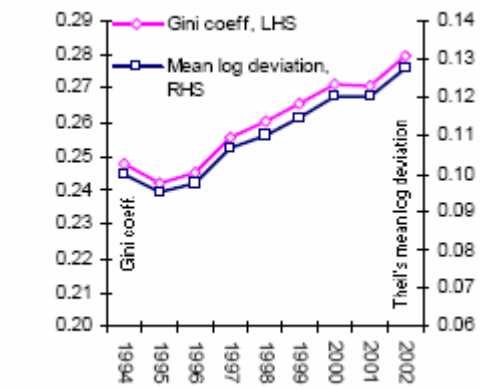

Wzrost nierówności dochodów gospodarstw domowych 1994-2002, za: [12]

Okazuje się jednak, że szybkość przekształceń nie jest główną determinantą wzrostu zróżnicowania społecznego. Rozpoczynające proces przeobrażenia państwa miały pod koniec lat 80-tych zbliżony profil społeczny. Szybko okazało się, że gospodarki mające największy potencjał, uzależnione ekonomicznie i kulturowo od obszaru europejskiego notują najmniejszy przyrost zróżnicowania społecznego. Największy wzrost skośności rozkładu dochodów zanotowały, znajdujące się w fatalnym stanie makroekonomicznym i niedoinwestowanie rynki postradzieckie – a także powiązana z nimi dawna Pribałtika.

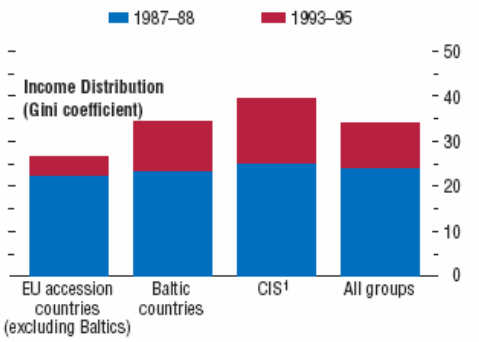

Zmiany w dystrybucji dochodu narodowego (wskaźnik Giniego), za: [5]

Efekt ten widać jeszcze wyraźniej w przypadku poszerzenia tzw. społecznego profilu biedy. W państwach aspirujących do UE, dzięki wykorzystaniu silnych więzi z rynkiem europejskim, emigracji (wpływającej na krajowy współczynnik bezrobocia i saldo transferów bieżących w bilansie płatniczym) wzrost biedy był ponad trzykrotnie niższy niż na wschodnich rubieżach Europy.

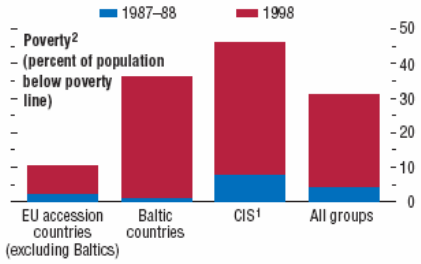

Procent populacji poniżej kryterium ubóstwa, za: [5]

Szybkie różnicowanie się społeczeństwa widać także w zmianach struktury konsumpcji. W roku 1995 piąty, najwyższy kwintyl dochodowy (20% członków populacji o najwyższych dochodach) ograniczał swoje wydatki konsumpcyjne (co odpowiadało wzmożonym

inwestycjom). Wkrótce okazało się, że ta polityka jest skuteczna – 2 lata później przejściowy kryzys dotknął jedynie gorzej usytuowane grupy społeczne. Co więcej, na początku XXI w., najbogatsi mogli zwiększać swoje wydatki konsumpcyjne, podczas gdy pozostała część społeczeństwa zmagała się z recesją.

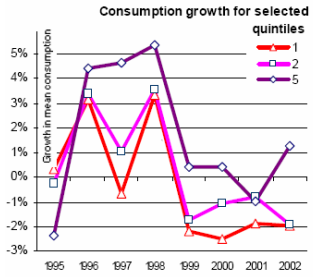

Zmiany w strukturze wydatków grup społecznych, za:[12]

Powyższe wykresy nie stanowią jednak dowodu na dominację czynników stricte ekonomicznych w zmianach społecznych. Równie ważna jest zmiana tożsamości społecznej, rozbudowa świadomości w zakresie odpowiedzialności za państwo, czy konieczności przejawiania aktywności. Charakterystyki te są jednak znacznie trudniejsze (co nie znaczy: niemożliwe) do zmierzenia. Przykładem jest publikowane przez Freedom House zestawienie wskaźników budowy społeczeństwa obywatelskiego.

Wskaźnik ten bierze pod uwagę m.in. takie wartości jak: liczba organizacji pozarządowych, non-proft, charytatywnych itp. utworzonych od rozpoczęcia procesu transformacji, aktywność społeczną w organizacjach pozarządowych (odsetek społeczeństwa), funkcjonowanie pozarządowych organizacji antyliberalnych, potencjał finansowy organizacji, źródła finansowania itp. Podobnie jak w przypadku innych indeksów FH, niższa wartość wskaźnika oznacza lepszą sytuację.

Państwo	Wartość wskaźnika społeczeństwa obywatelskiego								
	1997	1998	1999-2000*	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Albania	4,25	4,25	4	4	3,75	3,75	3,5	3,25	3
Białoruś	5,25	5,75	6	6,5	6,25	6,5	6,75	6,75	6,75
Bośnia i Hercegowina	b.d.	5	4,5	4,5	4,25	4	3,75	3,75	3,75
Bułgaria	4	3,75	3,75	3,5	3,25	3,25	3	2,75	2,75
Chorwacja	3,5	3,5	3,5	2,75	2,75	3	3	3	2,75
Czechy	1,5	1,5	1,5	1,5	1,75	1,5	1,5	1,5	1,5
Estonia	2,25	2,25	2,5	2,25	2	2	5	2	2
Litwa	2,25	2	2	1,75	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5
Łotwa	2,25	2,25	2,25	2	2	2	2	1,75	1,75
Macedonia	3,75	3,75	3,5	3,75	4	3,75	3,25	3,25	3,25
Mołdawia	3,75	3,75	3,75	3,75	4	3,75	4	4	4
Polska	1,25	1,25	1,25	1,25	1,25	1,25	1,25	1,25	1,25
Rosja	3,75	4	3,75	4	4	4,25	4,5	4,75	5
Rumunia	3,75	3,75	3	3	3	2,75	2,5	2,25	2,25
Serbia i Czarnogóra	b.d.	5	5,25	4	3	2,75	2,75	b.d.	2,75
Słowacja	3,25	3	2,25	2	1,75	1,5	1,25	1,25	1,25
Słowenia	2	2	1,75	1,75	1,5	1,5	1,5	1,75	1,75
Ukraina	4	4,25	4	3,75	3,75	3,5	3,75	3	2,75
Węgry	1,25	1,25	1,25	1,25	1,25	1,25	1,25	1,25	1,25

Wskaźnik uczestnictwa w społeczeństwie obywatelskim, za: [9][10]

Transformacja – wymiar historyczny

Na proces transformacji można także spojrzeć z punktu widzenia historii. Wydaje się, że – co zrozumiałe – demokratyzacja jest tym łatwiejsza, im silniejsze tradycje samostanowienia ma dany kraj. To właśnie tym faktem można tłumaczyć, dlaczego przekształcenia polityczne i gospodarcze dość szybko zakończyły się sukcesem w Polsce – przedłużały się w Albanii, czy Macedonii – czy zakończyły się totalnym fiaskiem na Białorusi. Duże znacznie ma także zachowania społeczeństwa w czasie zależności od ZSRR – na Węgrzech, w Polsce, czy w Czechach dochodziło do ostrych protestów. Były one tłumione siłą (niejednokrotnie krwawo), ale pozwalały budować alternatywny system wartości, grupowały opór społeczny i podtrzymywały tradycję buntu przeciw monoideologicznemu unitaryzmowi.

Etapy transformacji

Dokonująca się w wielu sferach transformacja jest procesem trudnym, a często niemożliwym do opanowania. Dzieje się tak dlatego, że upadek władzy centralnej powoduje, że procesy społeczne, polityczne i ekonomiczne wchodzą w etap „przetwarzania rozproszonego". Widać to choćby po utracie możliwości bezpośredniego wpływu polityków na gospodarkę.

Nie oznacza to jednak, że prowadząc transformację, nie należy próbować koordynować działań w kilku dziedzinach. Wręcz przeciwnie, cel ten powinien być realizowany z wielką wytrwałością.

W ten sposób, można pokusić się o opracowanie pewnych ogólnych założeń na proces transformacji:

	Gospodarka	Polityka	Społeczeństwo	Sfera wartości
Etap I: Przełom	Zbudowanie solidnej infrastruktury gospodarczej, uwolnienie przedsiębiorczości, opracowanie reguł gry rynkowej, zmiany w prawie gospodarczym, stymulowanie dopływu FDI, rozwój instrumentów handlu wewnętrznego, początek prywatyzacji	Opracowanie zasad wyborczych, zmiany w prawodawstwie, utworzenie partii politycznych, wykreowanie nowych autorytetów i elit politycznych, przejmowanie sektorów zarezerwowanych dla monopartii i służ bezpieczeństwa	Przygotowanie społeczeństwa do nowych wyzwań, promowanie udziału w sprawowaniu władzy i braniu odpowiedzialności za siebie i państwo, powoływanie NGO	Promowanie spokoju i optymizmu, objaśnianie różnic pomiędzy starym i nowym modelem, zastępowanie ubezwłasnowolnienia i bezpieczeństwa kreatywnością i świadomością zagrożeń, promocja nowych wzorców postępowania
Etap II: Umocnienie	Ochrona nowopowstających firm, liberalizacja rynku pracy, promowanie sektora prywatnego, stopniowe likwidowanie nierentownych zakładów państwowych, szczyt prywatyzacji, reforma podatkowa	Dywersyfikacja elit, początek konsolidacji partii, wybory samorządowe i parlamentarne według nowych ordynacji, nowa konstytucja, reforma prawna, reforma dyplomacji, określenie strategicznej wizji państwa w Europie, cywilna kontrola nad armią i służbami specjalnymi	Pełna odpowiedzialność za własne życie, rozwój NGO, stowarzyszenia	Kreatywność, przedsiębiorczość, samodzielność
Etap III: Rozwój	Reforma ostatnich chronionych gałęzi gospodarki (poczta, koleje, oświata)	Konsolidacja partii politycznych – wykształcenie się kilku ośrodków, skrystalizowanie podziałów politycznych, stopniowe odrzucanie dawnych podziałów (nie ma jednoznacznie złych – lewica uzyskuje mandat społeczny), początek realnej integracji z UE	Opieka nad pozostałymi grupami społecznymi (nieprzystosowani, emeryci, renciści), odejście od wizji państwa socjalnego na rzecz państwa solidarności społecznej	Kreatywność, przedsiębiorczość, odpowiedzialność, współpraca społeczna
Etap IV: Stabilna demokracja	Przeważająca część gospodarki jest prywatna, pełna liberalizacja, integracja ze strukturami europejskimi	Integracja z UE, stabilny system kontroli państwowej	Społeczeństwo obywatelskie	Samodzielność, odpowiedzialność, stabilny rozwój, przedsiębiorczość

Etapy transformacji w różnych sferach państwowości (opracowanie własne)

Interesujące są także badania pokazujące, że w różnych obszarach państwa, reformy charakteryzują się różnym czasem trwania, a także różną dynamiką w czasie. Przykładowo, ocenia się, że osiągnięcie pełnej stabilności makroekonomicznej trwa ponad 10 lat, przy czym większość intensywnych reform koniecznych jest na początku procesu. Dzieje się tak dlatego, że stabilność ekonomiczna jest warunkiem koniecznym do przeobrażeń w innych działach (ponieważ oddziałuje na podstawowe potrzeby ludności – a więc na podstawę piramidy Maslowa). Z kolei reformy dotyczące rynku pracy (liberalizacja) rozpoczynają się później – a więc dopiero w momencie, gdy sytuacja gospodarcza jest na tyle silna, że rynek jest w stanie wchłonąć nowych pracowników, którzy zwalniają się z poprzednich miejsc pracy.

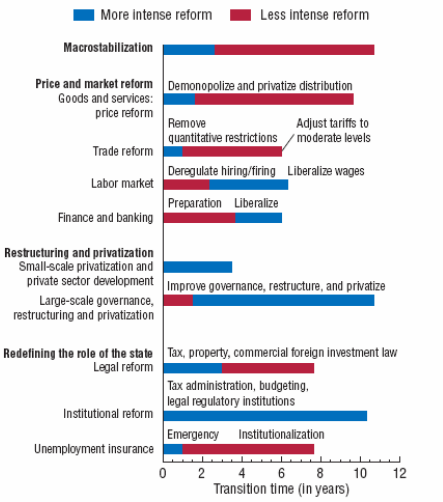

Długość procesu wdrażania reform w różnych segmentach państwa, za: [6]

Równie długi jest okres przeprowadzania istotnych reform strukturalnych – przy czym sugeruje się, że ze względów politycznych proces ten nie powinien zwalniać (bo w sytuacji transformacji jest wielka presja na „poluzowywanie" polityki; pragnienie zmiany jest najsilniejsze na początku procesu).

Warianty transformacji: podobieństwa i różnice

Z punktu widzenia przemian czysto ekonomicznych, proces transformacji w latach '90 zwykle jest rozpatrywany przez pryzmat 5 obszarów:

- krajów Europy wschodniej, które zgłosiły akcesję do UE (wyłączając obszar Bałtów)
- postradzieckich krajów bałtyckich, które ze względu na swoją specyfikę (bardzo silną zależność od gospodarki rosyjskiej) przechodziły transformację wolniej
- pozostałych krajów europejskich
- krajów dawnego WNP (CIS)
- Azji Wschodniej

Zróżnicowanie to widać wyraźnie na wykresie PKB i inflacji. Zwraca uwagę, że kryzys rosyjski praktycznie nie dotknął kandydatów do członkostwa w UE, natomiast wyraźnie zaszkodził procesowi transformacji w krajach bałtyckich.

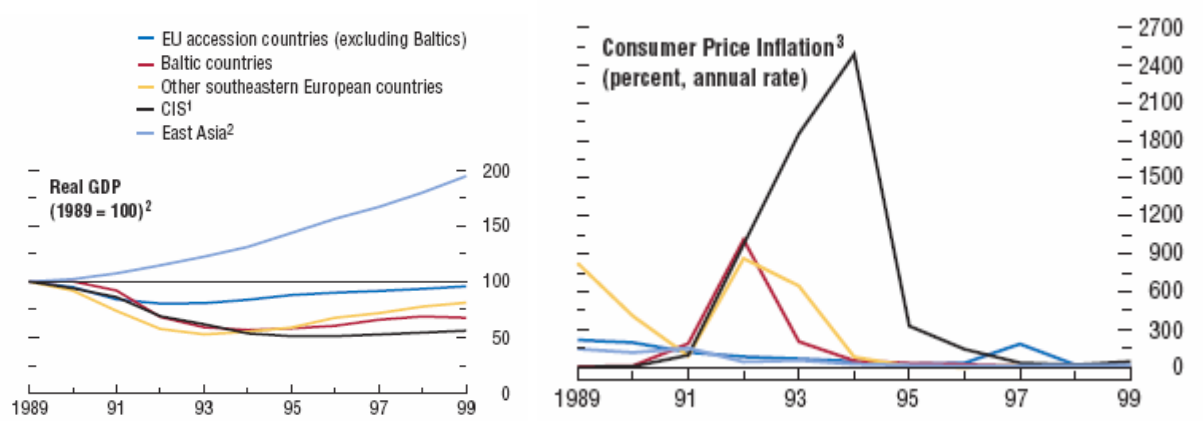

Fluktuacje PKB i inflacji w transformujących się gospodarkach, za [8]

Zróżnicowanie jakościowe na postawie kryterium ekonomicznego widać również w wymiarze bardziej politycznym, czego dowodem jest układanie się w wyraźne klasy ocen wskaźnika reform strukturalnych.

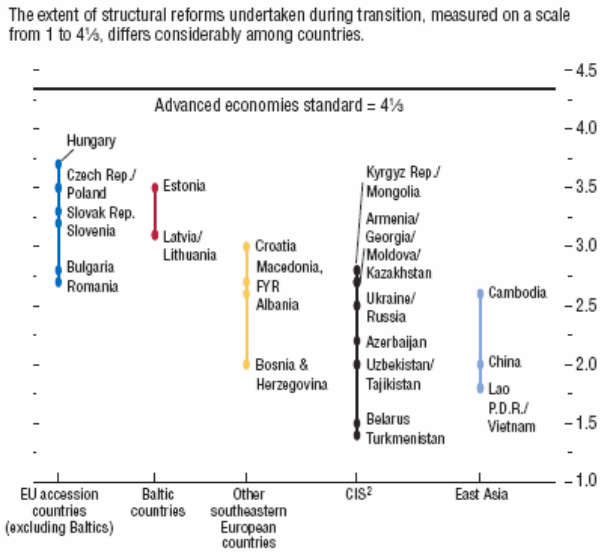

Głębokość procesu reform strukturalnych, za [8]

Początek transformacji przypada na lata ’80-te ubiegłego wieku. Narastający opór, wraz z pamięcią niedawnych, stłumionych protestów doprowadził do niespotykanego i nieoczekiwanego, pokojowego przełomu w Polsce i na Węgrzech pod koniec dekady. Owe bezkrwawe rewolucje nie byłyby jednak możliwe, gdyby nie odejście od doktryny Breżniewa i przyjęcie programu Pierestrojki w ZSRR w roku 1985. Zachęceni przykładem pionierów, na swoją Aksamitną Rewolucję zdecydowali się Czesi. W krajach Pribałtyki skoncentrowano się na demonstracji opozycji przeciwko ZSRR w rocznicę paktu Ribbentrop-Mołotow. Rozpoczął się także upadek Muru Berlińskiego. W ten sposób wykrystalizowała się pierwsza grupa uniezależniających się krajów, idących drogą pokojowego przejmowania władzy na drodze kompromisu. Kraje te (na Litwie i Łotwie doszło do krwawych starć z siłami rosyjskimi, ale były to wyjątki potwierdzające regułę) dość szybko stały się liderami procesu transformacji (NRD zjednoczyło się z RFN).

Transformacja w kolejnych krajach zaczęła się później i nie miała tak jednoznacznego wymiaru ideologicznego – należą do nich Rumunia (starcia wewnętrzne, rozruchy, sprawa Ceaucescu), Bułgaria (proces reform opóźnił się na skutek zwycięstwa umiarkowanej frakcji partii postkomunistycznej w wolnych wyborach w 1990), Albania (również zwycięstwo komunistów).

Osobnym przykładem pozostaje także Jugosławia, której rozpad rozpoczął się w 1991 roku. Oznaczało to, że proces transformacji demokratycznej został zahamowany przez dezintegrację państwa federalnego i wybuch antagonizmów narodowych.

Republiki postsowieckie stanowią grupę o niestabilnym i niepewnym przebiegu procesu przeobrażenia. W wielu z nich doszło do zastąpienia autorytarnych reżimów socjalistycznych, władzą lokalnych przywódców (Kazachstan, Turkmenistan). Kraje te znajdują się nadal na początku drogi do demokratyzacji i trudno ocenić ich przyszłość ze względu na brak tradycji politycznych w tym zakresie. Na razie trwają one w dziwnym stanie przejściowym, z anachronicznym systemem sprawowania rządów i skorumpowaną, częściowo kapitalistyczną gospodarką. Z tej grupy wybija się Gruzja i Ukraina, które jednak rozpoczęły proces transformacji znacznie później (Rewolucja Róż, Pomarańczowa Rewolucja) – o ich przyszłości zadecyduje umiejętność poradzenia sobie z rosnącą potęgą Rosji.

Modele transformacji

Z uwagi na zagrożenia społeczne i ekonomiczne (np. spirala negatywna Wolfa) niektóre państwa nie zdecydowały się na przeprowadzenie szybkiego procesu transformacji gospodarczej. Pozwoliło to zmniejszyć ryzyko dramatycznej pauperyzacji społeczeństwa, ale jednocześnie rozłożyło w czasie pozytywne efekty przemian, zmniejszając znacznie motywację do dalszego przeobrażenia. W ten sposób zarysowały się następujące „ścieżki transformacji”:

- Model przemiany (terapii) szokowej, zastosowany m.in. w Polsce (plan Balcerowicza) zakładał całkowitą zmianę strategii gospodarczej kraju. Priorytetowe stały się cele krótkookresowe makroekonomiczne: stworzenie warunków do rozwoju gospodarki rynkowej, zbicie inflacji, przebudowa infrastruktury. Doktryna ta bazowała na teorii prof. J. Sachsa, który opracował ją na podstawie doświadczeń niemieckiej gospodarki powojennej. Transformacja szokowa stwarzała szansę na uruchomienie funduszy skutecznej pomocy zewnętrznej (IMF) oraz na współpracę z innymi państwami (np. z Niemcami). Szybkie efekty gospodarcze pozwalały przyciągnąć w krótkim czasie znacznego ilości kapitału zagranicznego i know-how. Paradoksalnie, istotny jest także czynnik społeczny: im krócej trwa przebudowa systemu tym większa szansa, że poparcie społeczne będzie silnie wspierać przemianę. Krytycy tego modelu (np. N. Klein) wskazują na wysokie koszty tego rozwiązania: dramatyczny wzrost bezrobocia, upadek zaufania społecznego, znaczne nierównomierności w rozkładzie dochodu, napięcia społeczne i wzrost korupcji i przestępczości.

- Przemiana stopniowa – zastosowana m.in. w Bułgarii czy Rumunii. Transformacja ta ma kluczową wadę uwidaczniającą się w dłuższym okresie - jest nią coraz szybszy spadek poparcia społecznego. Dzieje się tak dlatego, że początkowe duże wsparcie dla transformacji wiąże się z utopijnymi oczekiwaniami społeczeństw (obywatele przywykli do państwa opiekuńczego liczą na zachowanie jego opiekuńczej roli a jednocześnie mają nadzieję na znaczące polepszenie się sytuacji materialnej).

- Transformacja mieszana (wariant czeski) – oznaczała przekształcenia gospodarcze przy jednoczesnym wspieraniu grup najsłabszych. Ryzyko związane z tym modelem polegało jednak na tym, że wraz z wydłużaniem się czasu wzrastało zagrożenie naciskiem na poluzowanie procesu reformatorskiego.

Podsumowanie

Proces transformacji w Europie ulega stopniowemu wygaszeniu. Jego miejsce zastępuje proces integracji Wspólnot Europejskich, który prawdopodobnie ustali oblicze polityczne Europy na wiele następnych lat.

W tym miejscu warto też przywołać opinię prof. T. Wolfa, który uważa, że transformacje państwowe toczą się co prawda różnymi drogami, ale po pewnym czasie trafiają na jedną z dwóch „spirali przeobrażeń".

Spirala negatywna rozpoczyna się od silnego sprzeciwu wobec upadku państwa bezpieczeństwa socjalnego i oporu wobec liberalizacji gospodarki. Społeczeństwo widzi głównie zagrożenia i zwraca uwagę na ujemne cechy transformacji: bezrobocie i inflację. Frustracja i osłabienie autorytetu państwa prowadzi do wykształcenia się silnej gospodarki w szarej strefie. Z kolei pracujące legalnie, nieprzekształcone zakłady koncentrują się głównie na wykorzystywaniu kruczków prawnych lub metod nacisku bezpośredniego w celu ochrony status quo (casus przemysłu ciężkiego). Brak poparcia społecznego skutkuje zaniechaniem reform, co prowadzi do pogłębienia się kryzysu gospodarczego i osłabia pozycję kraju (spadek inwestycji zagranicznych FDI, podatność na załamania finansowe). Przedłużający się kryzys powoduje narastanie obaw społecznych i przenosi coraz silniejszą presję na budowanie osłon społecznych – koło się zamyka.

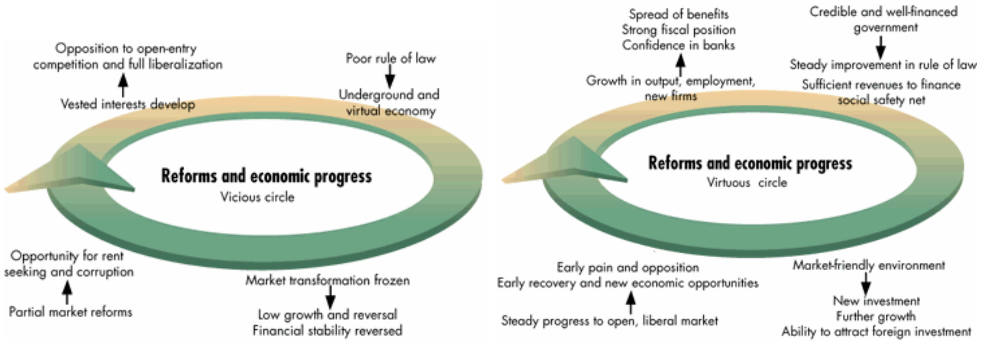

Spirale transformacji: opadająca (po lewej) i wznosząca (po prawej), za [8]

Z kolei spirala pozytywna rozpoczyna się od powstania silnego sektora prywatnego, który przyczynia się do budowy stabilnego i wiarygodnego systemu bankowego (fundamentu gospodarki). Pozwala to na przyspieszenie obiegu pieniądza w gospodarce, które wzmacnia sytuację makroekonomiczną. Korzystny trend wzrostowy zapewnia napływ FDI, które wzmacniają system i przynoszą kapitał i know-how. Pozwala to na skuteczne prowadzenie polityki reform gospodarczych i przyczynia się do łagodzenia skutków szoku. Nawiasem mówiąc, istnienie tych dwóch modeli wyraźnie widać na przykładzie takich państw jak Albania i Węgry.

Warto w tym miejscu dodać, że zmiana charakteru Europy Wschodniej nie jest jedynym przykładem transformacji na świecie. Równolegle do niej toczył się proces transformacji krajów Azji Południowo-Wschodniej (np. Wietnam) – pierwsze reformy ruszyły tam nawet wcześniej niż w Europie, bo w 1986. Dziś interesujące rzeczy dzieją się zwłaszcza w Chinach, w których przeobrażenie ma jakościowo inny kształt – nadal bowiem sfera polityki pozostaje w dotychczasowym kształcie, gdy jednocześnie gospodarka coraz bardziej odchodzi od typowego dla państw komunistycznych modelu centralnie zarządzanego. Z kolei Wenezuela od roku 1998 jest świadkiem transformacji odwrotnej – pod przewodnictwem Hugo Chaveza kraj ten odchodzi od demokracji w stronę coraz bardziej widocznego modelu autorytarno-socjalistycznego.

Zresztą, jeśli wziąć pod uwagę, że jądrem procesu transformacji jest zmiana, a – jak uczył już Heraklit *panta rhei*, nietrudno zauważyć, że proces ten nigdy do końca na świecie nie zaniknie.

Bibliografia

[1] Fidrmuc J., „Liberalization Democracy and Economic Performance During Transition", Zentrumfür Europäische Integrationsforschung,

http://www.zei.de/download/zei_wp/B00-05.pdf

[2] de Melo M., Denizer C., From Plan to Market: Patterns of Transition

http://www.worldbank.org/html/prddr/trans/n&d95/melo.htm

[3] Popov V. Shock Therapy versus Gradualism Reconsidered: Lessons from Transition,

http://www.palgrave-journals.com/ces/journal/v49/n1/full/8100182a.html

[4] Heybey B. Murrellrom P., Transition Economies after 15 Years of Reforms

http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=57493

[5] World Economic Outlook, IMF Edtitions 2000

http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2000/02/index.htm

[6] Fischer S. Gelb A. „The Process od Socialist Economic Transformation", Journal of Economic Perspectives No. 4 1991

[7] *Transition Report (edycje 1998, 2003, 2006).* European Bank for Reconstruction and Development, London

[8] Havrylyshyn O. and Wolf T., Determinants of Growth in Transition Countries

http://www-wds.worldbank.org/external/default/WDSContentServer/WDSP/IB/1997/11/01/000009265_3980203115447/Rendered/PDF/multi0page.pdf

[9] Freedom House

http://www.freedomhouse.org

[10] Bąk M. Europa Środkowa i Wsch., materiały Katedry Badań Porównawczych UG

http://ekonom.univ.gda.pl/esw-online/baza.html

[11] Word Bank. *Governance Indicators: 1996–2005*. The World Bank Group

[12] Pierella P. Pacia M. Sasinb J. ECONOMIC GROWTH, INCOME DISTRIBUTION AND POVERTY IN POLAND DURING TRANSITION

http://www-wds.worldbank.org/servlet/WDSContentServer/WDSP/IB/2005/01/19/000160016_20050119122932/Rendered/PDF/WPS3467.pdf